

De Heraut

voor de

Gereformeerde Kerken in Nederland.

Het nadrukken van den inhoud van dit blad is verboden overeenkomstig de Wet op het Auteursrecht.

Zondag 13 Juni 1915. N°. 1951.

Dit blad wordt geregeld des Vrijdags aan de geabonneerden verzonden.
Bijdragen van medewerkers, ingezonden stukken en alles wat verder den inhoud van dit blad betreft, te adresseren aan de REDACTIE. Abonnementen en Advertenties aan de ADMINISTRATIE. Bureau: Warmoesstraat 98, te Amsterdam.
Inzendingen, die later dan Dinsdag 's namiddags te 12 uur worden ontvangen, kunnen voor het nummer van die week niet meer in aanmerking komen.

Abonnementsprijs: franco aan huis, per drie maanden f 1.20, voor België per jaar f 5.30 bij vooruitbetaling, voor het verdere buitenland en Ned.-Indië per jaar f 8 bij vooruitbetaling. Afzonderlijke nummers f 0.10. Abonnementen worden aangegoten door het Bureau te Amsterdam, Boekhandelaren, Postdirecteuren enz.
Advertentie: van 1 tot 6 regels f 1.20, voor elke regel meer f 0.20. Aanvragen en vermelding van helderheden f 0.12 per regel.

Van de Voleinding.

CLXXIII.

Vijfde Reeks.

XXXV.

Zalig is hij die leest, en zijn zij die hooren de woorden dezer profetie, en die bewaren hetgeen daarin geschreven is; want de tijd is nabij.
Openbaring 1:3.

Hoofdzak bij de Openbaring van Johannes is alzoo niet, dat er een hoogst belangrijk geschrift aan de verzameling der heilige boeken is toegevoegd, maar, heel anders, het feit, dat de Christus, na zijn hemelvaart aan Gods rechterhand gezeten, neergelaten heeft op zijn Kerk, en zijn apostel Johannes, die op Pathmos in ballingschap verkeerde, op zulk een wijs door den Geest heeft aangegrepen, dat hij in staat was hetgeen de Christus hem openbaarde, in zich op te nemen, te boek te stellen, en als heilige nalatenschap, in naam van den Christus, aan de Kerken van Klein-Azië, en door dezen aan de Kerk aller eeuwen en volken achter te laten. Niet op Johannes, maar op den Christus moet hier het oog gericht. Christus is hier de handelende persoon, en Johannes is slechts het instrument, dat door den Christus bezigd wordt, om de Kerk aller eeuwen door het bezit van deze rijke openbaring te zegenen. Johannes de apostel vervult hierbij een missie, maar in dienst van Jezus. Het is niet aldus, dat Johannes zekere mystieke fantasieën heeft gehad, en dat die geestelijke inblazingen hem daarbij geholpen hebben, het is de Christus die hier op den voorgang treedt, het zijn zijn Kerken op aarde die aan een laatste Openbaringswoord zoo dringend behoefte hadden, en het is in die behoefte van zijn Kerken op aarde, dat de Christus op zoo aangrijpende wijze, door zijn Openbaring en zijn last aan Johannes, heeft voorzien.

Naar de historische gegevens onderstellen doen, moet de ballingschap van Johannes op Pathmos plaats hebben gegrepen onder de regering van keizer Domitianus, die in 81 begon en in 96 ten einde liep. Wel heeft men de ballingschap vroeger pogen te stellen, om niet in moeite te geraken met wat men achtte dat door Johannes over Jerusalem vermeld werd. Zelfs Guericke meende ze nog in 68, en aldus twee jaren vóór de verwoesting van Jerusalem, te kunnen stellen, maar de gissing dat zijn ballingschap in de negentiger jaren van de eerste eeuw onzer jaartelling gevallen is, verdient toch voorkeur. We worden dan ingeleid in die laatste jaren van het apostolaat, toen alle overige apostelen reeds aan de Kerk van Christus waren ontnomen, en Johannes alleen nog was overgebleven. In het laatste gedeelte van zijn lange leven heeft Johannes zich toen naar Ephese teruggetrokken, en van daaruit de Kerken van Klein-Azië geleid. En nu is het aan Johannes gegeven worden, om eer ook zijn taak ten einde liep, en met hem het gehele Apostolaat verdwijnen zou, als laatste en uiterste stuk der Openbaring nog deze Apocalypse van zijn Heiland te mogen ontvangen, ze te boek te stellen, en als eindstuk der Goddelijke Openbaring aan den reeds bestaanden Canon te mogen toevoegen. Altoos echter zoo, dat de gedachte om zulks te doen, niet uit hem opkwam, maar dat het Jezus was, die uit den hemel op zijn Kerk neerzag, voor het geven van dit sluitstuk aan de Openbaring het oogenblik gekomen achtend, zijn apostel Johannes uitkoos, om hierbij het dienende instrument te zijn, en die alzo zijn Kerk van alle eeuwen met deze Apocalypse verrijkt heeft. Als men wil, ligt in dit boek van Johannes Openbaring het testament voor ons, dat Jezus na zijn opstanding en hemelvaart, met het oog op de nu ingetreden scheiding, aan zijn Kerk op aarde achterliet.

Tweeërlei moest hierdoor bereikt worden. Deze openbaring moest twee brengen, dat de Kerk van Christus tot den einde toe als voor de poorten der eeuwigheid haar tent zou opslaan, en dat ze toch inzicht ontving in het wonderbaar en machtig gebeuren, dat nog aan de Voleinding in glorie van de worsteling tusschen Christus en Satan, zou moeten voorafgaan. Niet genoeg kan op deze speciale bedoeling de nadruk worden gelegd. Door te wraken oppervlakkigheid neigt de Kerk er steeds toe, om zich ten deze in twee feiten te verliezen. De eerste is, dat bijna een ieder bedacht is op zijn eigen zaligheid, in verband met die van zijn naaste betrekkingen, maar dat de zaliging van de totaliteit der bewoners van deze aarde, met inbegrip van wie in vorige eeuwen hier geboren werden en westierven, en evenzoo in verband met de

nog komende geslachten, ons bijna niet bezighoudt. Zoo gaat voor ons besef de samenhang, de eenheid in het groote werk van Christus te loor. We leiten wel op den broodwink, waar ook wij onze dagelijkse bete inslaan, maar we letten niet op den akker waar het graan voor ons brood groeit, noch op de voorraadschuren waarin het zaadkoren ook voor volgende eeuwen ligt bijeenverzameld. We staan tegenover het Koninkrijk der hemelen te sterk geïndividualiseerd. Ieder op zichzelf. Veel bekommerd over elgen persoonlijke zaligheid, maar zoo bijna nooit het geheel omvattend, en de tinteling van het levensbloed in het Lichaam van Christus zoo weinig waarnemend in eigen polsslag. En de tweede feil is, dat we te vóór op leven. Wel weten we ook mee te verhalen van den val in het Paradijs, en gelooven we ook wel, dat onze eigen zonde verband houdt met het demonische leven in Satan's kring, maar dit aanvaarden we meer als een historisch gegeven, dan dat 't onszelf, alle de dagen onzes levens, verontrusten zou. Wel heeft Jezus ons hiertegen zeer ernstig gewaarschuwd, en ons daarom aanbevolen, dat we elken dag in het Onze Vader 't afbidden zouden, of onze lieve Vader die in den hemel is, ons toch bewaren mocht voor de demonische verleiding en ons verlossen mocht van den Booze, maar let nu eens op, hoe weinig we in het vrije gebed aan dit vermaan van Jezus gehoor geven. Het verzuim gaat hier zelfs zoo ver, dat keer op keer de Bedienaar des Woords in de vergadering der geloovigen in den gebede voorgaat, zonder dat ook maar de idee in hem opkomt, om voor de Gemeente en voor zichzelf de verlossing van Satan en het gespaard worden voor de verleiding af te bidden. Het angstige besef, dat het zielebestaan van onszelf en van onze kinderen, ja van heel Gods Kerk gedurig verkweld is in een spannende worsteling tusschen Christus en Satan, en dat eerst de Voleinding deze tegenstelling breken zal, leeft in de Gemeente niet genoeg. In oogenblikken van hitte vervolging wordt iets van deze worsteling gevoeld. Ook in de dagen der Reformatie heeft de Kerke Gods bewust onder deze spanning geleefd. Maar in gewone tijden en op den langen duur verlaat ons deze gewaarwording schier geheel, en ook nu weer zijn er gansche Kerken, waarin van die bestrijding door Satan zoo goed als niets met bewustheid ontwaard wordt. En wat nog sterker spreekt, er zijn in schier alle standen geloovige mannen en geloovige vrouwen, die zich voor veel te gerijpt in het geloof houden, dan dat de bede: »Verlos ons van den Booze» ook op hen nog van toepassing zou kunnen wezen. Die bede voegt voor gevallen en onreine en onheilige geesten, maar voor hen in hun stille geloofsleven toch immers niet.

Hierop nu werpt de Openbaring, die Jezus op Pathmos aan Johannes gaf, het juiste licht. Hier toch ziet men als voor oogen, hoe 't alles ten slotte op de aloude paradijsworsteling neerkomt, en tot den einde toe neerkomen zal. Het is heel deze Openbaring van Johannes door, de geestelijke strijd op leven en dood tusschen Christus met de zijnen en Satan met zijn demonen, en het is in dat licht, dat Christus, nu als in een spiegel aan zijn Kerk den waren aard van haar innerlijk leven toont. En geheel hetzelfde geldt van de roeping der Kerk om steeds voor de poorten der eeuwigheid haar tenten op te slaan. Het gevaar duikt telkens op, dat de Kerk, haar roeping naar het eeuwige vergetend, zich alvast op aarde poogt in te richten, als ware op aarde haar wezenlijke levensgebied, en als ware geen andere voleinding in te wachten, dan een steeds vaster zich invoegen in de gesteldheid van dit aardse leven. Ze weet dan zeer wel, dat ze met het eeuwige in verband staat, en ze roemt er dan ook in, dat uit het eeuwige gedurig lichtstralen en geestelijke inspiratie haar toekomen, maar de duurzame gewaarwording is dan toch, dat hier op aarde haar eigenlijke bestaansbodem is. Komt er druk of vervolging, dan poogt men even den adem van het eeuwige in te drinken, maar zóó is de rust en de vrede niet teruggekeerd, of aanstonds richt men er zich weer op in, alsof de eigenlijke bestemming van Christus Kerk toch hier op aarde lag. Men rekent dan wel met de eeuwigheid voor de enkele personen, die immers straks, eer ze een eeuw volind hebben, westervan, maar de Kerk blijft en zet haar leven voort, en dit doet bijna in alle land eene gewaarwording bovendrijven, alsof het bestaan de Kerk op aarde, duurzaam en aardisch zijn zou. Voor de enkele personen is dit alzo tot dat ze oud worden. Als men de 70 nadert, en sterker nog als de 80 nabijkomen, uit zich de

levenstoos op eenigszins andere manier, maar een knaapje van 10, een jongen van 20, een man van 40 a 50 jaren, denkt nog bijna aan het sterven niet, mijdt het bij voorkeur om de poorte der eeuwigheid, al ware het slechts in zijn gedachte, al te dicht te naderen. De twee hoofdfeilen in het geestelijk en kerkelijk leven zijn derhalve, dat we enerzijds te weinig met de demonische woeding ook in ons leven, en anderzijds te weinig met den ademocht van het eeuwige rekenen, en zoodoende het juiste besef missen om met het leven daarboven in het juiste geestelijk contact te blijven.

Tegen deze twee grondfeilen in het leven van Christus Kerk gaat nu Jezus in de Openbaring van Johannes in. In een steeds zich verrijkende verdieping van vergezichten snijdt de Christus elke vermoeden af, als stond morgen reeds zijn wederkomst voor de deur. Veel eer zijn het gehele werelden van allerlei gebeuren, die zich tusschen ons en het vergezichte op het einde inschrijven. Dat nog dezen eigen dag, of althans morgen, de Christus uit den hemel zou nederdalen om de eindbeslissing te brengen, is voor wie de Openbaring in zich opnam, uitgesloten. In de volheid van beelden zonder einde zien we toch in de Openbaring gedurig nieuwe verschijningen opkomen, die zich afwikkelen moeten, en evenzoo zien we hoe in die afwikkeling weer geheel een reeks van vertakkingen zich vormen, die elk weer een eigen periode in beslag nemen, en zoo gaat 't voort en verder, zoodat we niet dan na een door elkander heenlijden van schier eindloze nieuwe tafereelen, de Parousie des Heeren tot realisering zien komen. Hierdoor nu wordt aan de aloude profetie een element van splitsing toegevoegd, dat onze blik op het leven geheel wijzigt. Ontving men uit de profetie, zelfs van een Jesaja nog, schier uitsluitend den indruk, dat het met het komen van Messias uit zou zijn, en dat alsdan niet anders dan het ingaan in de volle zaligheid te wachten zou staan, hier op Pathmos wordt die eenheid gebroken en die snelle realisering te niet gedaan. Er blijkt nu, dat als Messias komt, eerst nog de voorzeggingen van Daniel op vervulling wachten, dat alsdan eerst de doodelijke worstelingen tusschen Christus en den Anti-Christ zullen ingaan, en dat eerst na heel een wereld van aangrijpende gebeurtenissen, ten slotte de triumf van het rijk der heerlijkheid zal gevierd worden. De Parousie zal niet eenvoudig een aanhangsel aan Golgotha wezen, maar een tweede Bethleem vormen, met een geweldige gaping tusschen Golgotha en dit tweede Bethleem in. Hierin ligt de vertroosting die de Apocalypse ons brengt. Wie de toekomst tegenging, als ware nu reeds alle strijd uitgestreden, en als wachtte ons niet anders dan het overstappen uit dit zondige in het heilige leven, zag zich bitter teleurgesteld. Het was niet zoo, dat er na Golgotha geen nieuwe strijd zou opkomen. Golgotha gaf de gewisheid dat elke strijd tot zegenpraal zou leiden, maar de strijd zou veel eer een nog steeds heftiger karakter aannemen. En hierop moest Christus Kerk voorbereid, en nu is het die voorbereiding die de Christus aan zijn Kerk van uit den hemel door zijn Openbaring op Pathmos zoo wonderbaar geschonken heeft. En waar nu, van den anderen kant, die wetenschap van wat te komen stond, de Kerk uit het eeuwige weer in het wereldsche kon terug trekken, komt nu, van de andere zijde, de Openbaring op Pathmos ons uit de wereld naar de poort der eeuwigheid verjagen. Ge zult niet anders den morgen beginnen, dan als g'er de avond daalde, reeds door uw God werd weggeroepen. Altoos ziet ge hem, uw Jezus, die u overvallen zal, als een dief in den nacht. Onder dien ademocht van het eeuwige zult ge in één dag duizend jaren doorleven, en zal Christus Kerk duizend jaren doorworstelen, als gold het slechts één etmaal. Schijnbaar alzo twee geheel strijdige motieven. Eenerzijds het in u persen van het besef van het raadselachtige en aangrijpende wat nog te gebeuren staat, en anderzijds het doorleven van dit alles als gold 't een oogenblik en niet jaren. Altoos, het is nabij en het komt met haaste, en toch juist daardoor en daartegen in, dat de geloovigen nog een weinig tijds wachten zullen, totdat de loop van 's Heeren raad zal zijn voleind.

Nu ligt het in den aard der zaak, dat de oppervlakkigen in Christus Kerk dit zijn Testament niet verstaan, en er zich geen raad uit kunnen schaffen. Vandaar dat zoo vaak gansche Kerken van jaar in jaar voortleven, zonder dat er tusschen hun geestelijk leven en die Apocalypse enig organisch verband begint te ontstaan. Zelfs kan zonder overdrijving gezegd,

dat duizenden en duizenden geloovigen leven en westervan, zonder dat ze ooit naar deze Apocalypse gegrepen hebben, of verstaan konden, wat de Christus door zijn openbaring op Pathmos ook tot hún besef wilde laten doordringen. Zelfs heeft de Syrische vertaling van de Heilige Schrift heel dit boek van Pathmos weggelaten, en is 't bekend dat ook Luther er zich niet met heel zijn ziel in vinden kon. Beveemden kan dit niet, en zelfs kan niet gezegd, dat dit orakel van Pathmos er op ingericht is, om door elk lid der gemeente begrepen, genoten en beleefd te worden. Dit behoeft dan ook niet; immers ook buiten deze Apocalypse zijn er gansche stukken in de Schrift, die nooit in al hun bijzonderheden tot het klare besef van elk lid der Gemeente zullen doordringen. Wat daarentegen nooit mag ontbreken is, dat de prediking van het Evangelie de geestelijke drijfkracht, die zich in deze Apocalypse tot de Kerk des Heeren richt, uit deze Apocalypse losweekt en op de Gemeente in laat werken, eenerzijds het streven naar de Voleinding, en anderzijds het leven voor de poorten der eeuwigheid onder de beademing van wat uit zaliger gewesten ons benaderen wil. Men gaat dan ook niet te ver, zoo men er over klaagt, dat eenerzijds maar al te zeer geleefd wordt onder een gewaarwording, als ware het met ons sterven reeds tot het zalig einde gekomen, zoodat ge de Parousie van Jezus niet meer behoeven zoudt, en dat anderzijds ons leven in Christus Kerk te aardisch, van te blijvend en duurzaam karakter is geworden, om het contact met het eeuwige zegenend onder ons te laten doorwerken. Eigen geestelijke wil, onderlinge drang der geloovigen, en niet minder de prediking zijn daarom geroepen, die tweeledige geestelijke feil tegen te gaan. Neen, het is niet het sterven niet voleind. Wat na ons sterven komt, is nog pas een begin van 't zaliger aanzijn. Het zalige zelf in zijn volheid komt eerst als Christus wederkomt. Maar dan ook dit tweede: reeds nu moet het eeuwige in ons tintelen en heel onze ziel trillen doen. We zullen leven op aarde en op deze aarde onze taak vervullen, maar 't zal elken dag op nieuw zijn een leven, als met den eenen voet nog in deze wereld staande, maar tegelijk met den anderen voet reeds ingaande in het tijdeloos eeuwige dat van Boven ons benadert.

Is het hierom nu van overwegende betekenis, of Jezus deze Openbaring op Pathmos aan Johannes den apostel, dan wel aan een anderen Johannes gegeven heeft? Strikt genomen moet gezegd: neen. Had het Jezus beoefend voor dit overhandigen van zijn Testament aan zijn Kerk een ons overigens gansch onbekenden Christenbroeder, met den doopnaam van Johannes, te kiezen, wie zou het belet hebben. Toch hindert het, wanneer men steeds de poging doorlaat, om bij deze Apocalypse het auteurschap van den apostel Johannes opzettelijk te loochenen. Als men zich wel indenkt in die jaren, toen de eerste eeuw haar uitgang nabij was, en er van de twaalf apostelen niemand meer in leven was dan de éne Johannes, spreekt het u toch als geheel natuurlijk toe, dat Jezus dien eenen, nog overblijvendden Apostel niet is voorbijgegaan, om een ons geheel onbekend man met zoo heilige opdracht te eeren. Waar deze Apocalypse op Pathmos juist uitging, om nu het Apostolaat weststierf, de periode van de wonderen en tekenen ten einde ging, en het ordinaire geestesleven een aanvang stond te nemen, aan de Kerk een laatste woord toe te roepen van boven-natuurlijk karakter, en als ware het, een laatste vertrouwelijk woord met het oog op den loop der eeuwen die te komen stond, aan de Kerk achter te laten, wees het zich toch van zelf aan, dat Johannes, de eenige nog overgeblevenden apostel, hiervoor de aangewezen man was. Ware een overigens onbekende Johannes opgetreden met de bewering, dat Jezus hem zulk een wonder openbaring had toevertrouwd, hoe zou hij geloof hebben gevonden. Schier van zelf zou men gevreesd hebben voor inbeelding en zelfbedrog. Maar nu de oude Johannes deze Apocalypse van zich deed uitgaan, nu spreekt 't van zelf, dat elk vermoeden van dien aard was uitgesloten, en dat men met een werkelijk genade-betoon van Jezus uit den hemel aan zijn Kerk op aarde te doen had.

Daarbij was het zoo geheel natuurlijk, dat Jezus aan Johannes deze Openbaring en dezen last nu eerst gaf. Voorzeker, ze had ook aan Petrus kunnen zijn toebedeeld, of aan Paulus. Zelfs waren éen Petrus en Paulus onder de Apostelen veelal meer op den voorgrond getreden dan Johannes. Ook al was hij een Boanerges geweest, toch toont de historie, dat en Petrus

en Paulus voor het optreden op het wereldterrein en onder het groote publiek meer door karakter en aard aangelegd waren. Doch in hún dagen kon deze Apocalypse dan ook niet uitgaan. Deze Apocalypse moest het sluitstuk zijn van de geheele Openbaring. En daar nu Johannes juist de langst levende Apostel is geweest, zoo dat hij feitelijk geheel de reeks van het Apostolaat afslot, vormt het een natuurlijke harmonie, dat hem dan ook het sluitstuk van geheel de Apostolische actie werd toevertrouwd, en zulks wel toen hij gevangen zat op Pathmos. Men houde dan ook wel in het oog, dat een Apocalypse door Jezus niet aan Johannes den Apostel, maar aan een ander onbekend geloovige toevertrouwd, althans niet zoo spoedig geloof en ingang zou gevonden hebben. En daarbij komt dan nog, dat de Apocalypse in wordt geleid door de zeven aankondigingen aan de zeven kerken van Klein-Azië, en dat juist in het deel van Klein-Azië, waarin de Kerken lagen, Johannes als Apostel niet alleen werkzaam was, maar ook het hoogste geestelijk gezag uitoefende.

Raadplegen we de historie, dan blijkt het ons overduidelijk, dat de Apocalypse die terstond, vooral in de dagen der vervolgingen, ten eerste de aandacht der Kerken tot zich trok, schier zonder verzet, allerwegen in den breeden kerkelijken kring als een geschrift van Johannes den Apostel, en van niemand anders is aangezien. Reeds Justinus de martelaar treedt hier als onveracht getuige op in zijn geschrift tegen Tryphon, c. 81. Evenzoo Irenaeus in zijn polemiek tegen de ketters (*Adversus Haereses*, 5.30.3). Clemens Alexandrinus, Origenes, Tertullianus, en wie met hen als toonaangevende schrijvers in de eerste eeuw na Christus optraden, geven gelijk getuigenis. Er werd aan den Apostolischen oorsprong en aan het auteurschap van Johannes niet getwijfeld. Heel de Kerk wist al spoedig, welk een schat ze door deze Apocalypse van Pathmos rijker was geworden. Wel heeft men zich op Papias beroepen om het tegendeel te beweren, maar bij Papias is niet een enkel woord te constataren, dat hij de Apocalypse aan Johannes presbyter zou hebben toegeschreven, en alleen blijkt dat hij Johannes niet bepaaldelijk als apostel genoemd heeft. Wat Cajus en later Dionysius Alexander als twijfel opperden, spoot voort uit dogmatische tegenstellingen. Betwisting van de echtheid is dan ook later geheel op gelijke gronden in de nieuwere kritiek opgekomen, zonder dat het dusver gelukt, is, een enkel steekhoudend argument te berde te brengen. Aan het weglaten in de Peschito herinnerden we boven reeds. Het is de inhoud van de Openbaringen die het verzet heeft doen opkomen. Men geloofde en beleed niet meer, dat Jezus uit den hemel deze Openbaringen op Pathmos aan zijn Kerk gegeven had. Zoo kon er niet anders in gezien worden, dan een verzinning met heilige bedoeling van een fantasieerijk aangelegd schrijver. En op dit standpunt zich plaatsende, kon men uiteraard niet toegeven, dat een man als de Apostel Johannes zich tot zulk vroom bedrog zou geleend hebben. Nu houde men hierbij wel in het oog, dat de gewone middelen die ons thans ten dienste staan, om over de echtheid van geschriften te oordeelen, destijds bijna geheel onthbraken. Er was geen drukpers, en dus ook geen authentieke copie die aan den drukker ter hand werd gesteld. Van niet één enkel geschrift dat hier in vergelijking komt, bezit men dan ook den oorspronkelijken tekst. En zelfs al had men zulk een oorspronkelijken tekst weten machtig te worden, dan nog zou hierdoor niet volledig bewijs te leveren zijn, daar de meeste schrijvers niet zelf schreven, maar, gelijk we dit ook aan Paulus in zijn brieven zien, dicteerden ze hun geschriften aan clerken, die zich opzettelijk op goed leesbaar schrijven hadden toegelegd. Komt er thans een werk uit, dan liggen er aanstonds eenige honderden exemplaren van gereed, die overal heen verspreid worden; en staat er dan op den titel de naam van een bekend persoon, zoo is vanzelf alle twijfel aan de echtheid uitgesloten. Maar ook dit ontbrak destijds geheel. Er werden, als het noodig was, afschriften tegen hoog geld gemaakt, maar deze bleven uiterst zeldzaam, en niemand had er controle over. De publicatie van zulk een werk was en bleef destijds alzo een zaak van stipt vertrouwen. Wie met zulk een werk voor den dag kwam, moest weten en zeggen kunnen, hoe hij er aan gekomen was. En het is langs dezen geheel vertrouwlijken weg, dat het oordeel zich vestigde. Beroemde schrijvers van naam mochten over aanzienlijke middelen beschikken, om op eenzelfde oogenblik hun geschrift in grooten getale te laten uitgaan, maar vooral onder de armere Christengemeenten ging de

